

7.13. ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ МЕДИЧНИХ ЗНАНЬ ПРИ ВСТАНОВЛЕННІ ФАКТІВ КАТУВАНЬ

Катування як найбільш небезпечні різновиди фізичного і психічного насильства заборонені низкою міжнародних нормативно-правових актів, зокрема: Загальною декларацією прав людини, Женевською конвенцією 1949 р. та її протоколами, Конвенцією прав людини, Конвенцією ООН проти тортур і інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (Конвенція ООН проти катувань) та ін. Згідно зі ст. 3 Конвенції прав людини, «нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню»². У Конвенції ООН проти катувань зазначено, що «кожна держава-сторона вживає ефективних законодавчих, адміністративних, судових та інших заходів для запобігання актам катувань на будь-якій території під її юрисдикцією» та «кожна держава-сторона забезпечує розглядання всіх актів катування згідно з її кримінальним законодавством як злочинів»³. Однак не завжди норми законодавства України відповідають міжнародним нормам, що призводить до відчуття «безкарності» за застосування катувань, а також спонукає потерпілих звертатися до ЄСПЛ за відновленням своїх прав.

З огляду на зазначене важливим для України та інших країн є надання права потерпілим від катувань на отримання висновків незалежного судово-медичного та судово-психіатричного експерта для належного правового захисту в ЄСПЛ, рішення якого є не лише обов'язковими для виконання, а й слугують підґрунтям для позитивного впливу на розвиток законодавства різних країн щодо захисту прав людини.

У багатьох країнах світу затримані особи піддаються фізичному і психічному насильству в правоохоронних органах під час допиту, а також у місцях позбавлення волі. Ознайомлення з 29 рішеннями ЄСПЛ за заявами потерпілих від катувань показало, що катування найчастіше вчиняються такими способами: побиття руками, ногами та сторонніми предметами; скручування кінцівок; застосування електричного струму та високої температури; приковування наручниками; часткове

¹ Кузнєцова Н. С., Кохановська О. В. Сучасне приватне право України: вектори європейського розвитку. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 3 (86). С. 54.

² Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 : ред. від 02.10.2013.

³ Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10.12.1984 : ред. від 13.11.1998. *БД «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085 (дата звернення: 13.09.2021).

удушення; нанесення травм гострими предметами та вогнепальною зброєю; згвалтування; травмування геніталій тощо. Унаслідок зазначених дій залишаються сліди на тілі потерпілого, за якими під час проведення судово-медичної експертизи встановлюються факти застосування катувань.

Незважаючи на численні заяви потерпілих про звинувачення співробітників правоохоронних органів у катуванні, які здійснюються в місцях позбавлення волі в усьому світі, лише невелика частина з них була підтверджена конкретними доказами¹. Ці докази зазвичай встановлюються за результатами судово-медичних і судово-психіатричних експертиз.

У 1998 р. було створено Підкомітет ООН із попередження катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, з яким Українська держава ефективно співпрацює. Цей орган у різних країнах перевіряє місця тримання під вартою для виявлення фактів катувань і оприлюднення цієї інформації з метою спонукання урядів окремих держав до прийняття заходів, які приведуть до запобігання цим протиправним діянням².

Для підвищення якості процесу виявлення фактів катувань зусиллями міжнародних правозахисних організацій розроблене керівництво з ефективного розслідування та документування тортур (Стамбульський протокол), у якому містяться міжнародно визнані стандарти та процедури щодо виявлення й фіксації доказів можливих катувань. У розділі 5 «Physical evidence of torture» Стамбульського протоколу наголошено на тому, що «медичну експертизу слід проводити об'єктивно та неупереджено» та «лікар зобов'язаний виявити будь-які суттєві обставини, що, на його думку, відносяться до справи, та повідомити про них, навіть якщо вони вважаються непричетними до справи». У протоколі містяться ілюстрації та описи слідів найбільш розповсюджених видів катувань та їхніх ознак, які слугують методичною основою для опису результатів судово-медичної експертизи живих осіб і трупів, які мають сліди тортур³.

Незважаючи на наявність таких ґрунтовних нормативно закріплених методичних матеріалів, часто описи тілесних ушкоджень та їхня діагностика у висновках судово-медичних експертиз у справах про застосування катувань є неповними або не відповідають дійсності, що в більшості випадків унеможливорює якісне розслідування цих ганебних явищ. Про це свідчать численні рішення ЄСПЛ, у яких підсумково зазначено, що заявників було піддано тортурам під час допитів із метою отримання зізнання. Описи тілесних ушкоджень потерпілих у висновках державних

¹ McColl H., Bhui K., Jones E. The role of doctors in investigation, prevention and treatment of torture. *Journal of the Royal Society of Medicine*. 2012. Vol. 105, Iss. 11. P. 464–471. DOI: <https://doi.org/10.1258/jrsm.2012.120100>.

² Факультативний протокол до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання. БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_f48 (дата звернення: 19.12.2019).

³ Стамбульський протокол. Руководство по эффективному расследованию и документированию пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания : Серия публикаций по вопросам профессиональной подготовки № 8/Rev.1 / Упр. Верхов. комиссара ООН по правам человека. Нью-Йорк ; Женева : ООН, 2004. 114 с. URL: <https://www.ohchr.org/Documents/Publications/training8Rev1ru.pdf> (дата звернення: 07.12.2019).

судово-медичних експертів були неповними і необ'єктивними, завдяки чому факти катувань не було належним чином розслідувано¹.

Ейслінг Рейді за результатами аналізу рішень ЄСПЛ наголошує на тому, що суд найчастіше визнавав найбільш проблематичними з боку запобігання катуванню такі недоліки: неналежне проведення медичного огляду затриманих; відсутність у медичних співробітників належної кваліфікації; складання державними судово-медичними експертами стислих, коротких, недеталізованих медичних звітів і висновків, у яких відсутні описи скарг заявників і детальні описи травм; відсутність у тексті висновку аналізу виявлених травм і висновків щодо механізму утворення їх; нефіксування шляхом фотографічної зйомки слідів тортур на тілі потерпілого й відсутність їхнього аналізу та ін.²

Міжнародні та національні правозахисники звертають увагу на значну кількість в Україні порушень права людини бути вільною від катування у кримінальному провадженні та в системі кримінальної юстиції загалом, а також на складнощі в доказуванні фактів тортур. Наприклад, за даними Харківського інституту соціальних досліджень і Харківської правозахисної групи (Україна), у 2017 р. кожні 49 секунд відбувалося незаконне насильство в поліції. Кількість потерпілих від катувань в українській поліції в 2018 р. становила 64 300 осіб. При цьому дослідники вказують на низьку якість висновків судово-медичних і судово-психіатричних експертиз та негативний вплив цього факту на рівень розкриття досліджуваної категорії злочинів³. Через те, що висновки судово-медичних і судово-психіатричних експертів є джерелами доказів фактів застосування катувань, МОЗ України розпочало розроблення медичного стандарту «Медичне документування катування чи нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання». Із цього приводу члени Міжнародної неурядової організації «Лікарі за права людини» наголошують на важливості залучення недержавних судово-медичних експертів до участі в розробленні цього стандарту та у виявленні й дослідженні слідів тортур. Європейський Комітет із запобігання катуванням та нелюдському чи принизливому поводженню або покаранню у своїх звітах неодноразово наголошував на низькій якості та необ'єктивності медичної документації з фіксації травм, яка складається під час медичних оглядів затриманих

¹ Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Нечипорук і Йонкало проти України» (Заява № 42310/04), Страсбург, 21 квіт. 2011 р. *БД «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_683 (дата звернення: 05.12.2019); Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бочаров проти України» (Заява № 21037/05), Страсбург, 17 берез. 2011 р. *Там само*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_908 (дата звернення: 12.12.2019); ін.

² Reidy A. *The Prohibition of Torture : A Guide to Implementation of Article 3 of the European Convention on Human Rights*. Germany : Council of Europe, 2003. 52 p. (Human Rights Handbooks ; No. 6). URL: <https://gm.coe.int/168007ff4c> (дата звернення: 15.12.2020).

³ Войтович О. Торттури нової поліції: чому й надалі катують українців? *Deutsche Welle*. 19.01.2018. URL: <https://p.dw.com/p/2qygV> (дата звернення: 25.12.2019); Кобзін Д., Черноусов А., Щербань С., Батчаєв В. Оцінка масштабів застосування сили в поліції України у 2018 році / Проект ЄС «Боротьба проти катувань, поганого поводження та безкарності в Україні». *Права людини в Україні* : інформ. портал / Харків. правозахис. група. 25.06.2019. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1561465967> (дата звернення: 25.12.2019).

в Україні осіб. Здійснений членами Комітету аналіз медичних довідок і висновків експертів щодо тілесних ушкоджень показав їхню неповноту і невідповідність до пояснень затриманих осіб стосовно кількості та характеру ушкоджень, відсутності фотознімків і схем слідів тортур у висновках державних експертів. У п. 142 Звіту 2018 р. Комітет наголошує на необхідності надання потерпілому доступу до незалежної медичної і психіатричної експертизи та реалізації права на справедливе правосуддя під час розслідування злочинів, пов'язаних із тортурами¹. Низьку якість медичної документації під час огляду осіб зі слідами тортур відзначають і інші дослідники².

За таких умов потерпілі від катувань змушені звертатися до ЄСПЛ для поновлення своїх прав і відшкодування збитків. Навіть якщо суд приймає рішення на користь заявників, збитки зазвичай відшкодовуються з бюджету України, а не з власних коштів лікарів або співробітників поліції, які порушили закон.

Недоліки в діяльності правоохоронних органів і судів щодо розслідування злочинів і справедливого розгляду справ, пов'язаних із порушенням прав людини, також є основною причиною великої кількості звернень потерпілих до ЄСПЛ і винесених ним рішень проти України³. Зокрема, у рішенні ЄСПЛ від 21 квітня 2011 р. (заява № 42310/04, у якій потерпілий від тортур скаржився на катування електричним струмом під час допиту) говориться про неповноту й неточність результатів судово-медичного дослідження тілесних ушкоджень затриманої особи, а також про ігнорування співробітниками правоохоронних органів і судом важливого джерела доказів – висновку альтернативної судово-медичної експертизи, виконаної ліцензованим приватним центром судово-медичних експертиз. Суд визнав право потерпілого на залучення незалежного судово-медичного експерта та прийняв рішення на користь заявника, зазначивши, що мало місце порушення ст. 3 Конвенції ООН проти катувань у зв'язку з відсутністю ефективного розслідування свідчень заявника про його катування працівниками міліції⁴.

Слід зазначити, що в країнах – членах ЄС форма власності установи, у якій працює судовий експерт, не має вирішального значення під час його обрання для проведення судової експертизи або надання допомоги в оцінюванні висновку екс-

¹ Report to the Ukrainian Government on the visit to Ukraine carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 8 to 21 December 2017 CPT/Inf (2018) 41. Strasbourg, 6 Sept. 2018. URL: <https://rm.coe.int/16808d2c2a> (дата звернення: 25.01.2020).

² Українське законодавство робить тортури «невидимими» – експерти. *Міжнародний фонд «Відродження»* : сайт. 30 листоп. 2018 р. URL: https://www.irf.ua/allevnts/news/ukrainske_zakonodavstvo_gobit_torturi_nevidimimi_eksperti/ (дата звернення: 21.01.2020).

³ Гнатовський М., Белоусов Ю., Швець С., Венгер В., Бондаренко О. Імплементация міжнародних стандартів у сфері запобігання неналежному поводженню в діяльність органів кримінальної юстиції України : Рамкова програма співробітництва для Вірменії, Азербайджану, Грузії, Республіки Молдова, України й Білорусії / під заг. ред. Ю. Л. Белоусова ; Рада Європи. С. 186–187.

⁴ Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Нечипорук і Йонкало проти України» (Заява № 42310/04), Страсбург, 21 квіт. 2011 р.

перта. Натомість в Україні, відповідно до ст. 7 Закону України «Про судову експертизу», судово-експертна діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз, здійснюється виключно державними спеціалізованими установами. При цьому в окремих державних експертних установах узагалі не проводяться деякі види експертиз через брак обладнання або спеціалістів. Також мають місце випадки, коли окремі суди не визнають висновки судово-медичної експертизи як докази у кримінальних справах, посилаючись на те, що експертні дослідження всупереч чинному законодавству України було проведено не в державних експертних установах, а в установах, які є об'єктами комунальної власності¹. Отже, в Україні на залучення недержавного судового експерта до проведення криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз існує законодавча заборона.

Результати проведеного нами аналізу 29 рішень ЄСПЛ показали, що при розгляді заяв потерпілих від тортур ЄСПЛ зазвичай довіряє фактам, доведеним національною владою, якщо в матеріалах провадження не містяться матеріали, які свідчать про їхню недостовірність або незаконне отримання. Тому вкрай важливим для реалізації права потерпілого від тортур на справедливе правосуддя є право на самостійне подання доказів, у тому числі – отриманих шляхом використання результатів незалежної (недержавної) судової експертизи.

Також вважаємо за потрібне звернути увагу на можливу причетність окремих лікарів і судово-медичних експертів до застосування катувань. Ідеться про дії лікарів, які порушують правила медичної етики та права людини. Вони використовують свої спеціальні медичні знання для фальсифікації експертних висновків і тим самим надають допомогу слідчому в застосуванні неправомірних засобів при отриманні необхідної інформації під час допиту². Показовим у цьому сенсі є приклад, коли саме недержавні судово-медичні експерти із США Вінсент Іакопіно та Стефан Н. Ксенакіс дослідили медичні документи, письмові показання потерпілих від тортур, матеріали, надані адвокатами, висновки судово-медичних і судово-психіатричних експертиз щодо дев'яти затриманих осіб, які піддавалися тортурам із боку співробітників правоохоронних органів, здебільшого під час допитів. Експерти дійшли висновку, що в усіх досліджуваних випадках факти тортур підтверджуються, хоча працівники державних медичних установ нехтували або приховували докази умисного заподіяння шкоди потерпілому від тортур і катувань, а в окремих випадках – навіть здійснювали неправомірне редагування медичної документації³. Результати цього

¹ Узагальнення судової практики про застосування судами кримінально-процесуального законодавства при призначенні судових експертиз і використання їх висновків у кримінальному судочинстві / Вищ. спеціаліз. суд України з розгляду цивіл. і кримін. справ. *Законодавство України*: вебсайт. URL: <https://zakon.osmark.com.ua/узагальнення-вссу-судові-експертизи/> (дата звернення: 01.11.2019).

² McColl H., Bhui K., Jones E. The role of doctors in investigation, prevention and treatment of torture. P. 467–468.

³ Iacopino V., Xenakis S. N. Neglect of medical evidence of torture in Guantánamo Bay: a case series. *PLoS Medicine*. 2011. Vol. 8, Iss. 4. e1001027. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.1001027>.

дослідження допомогли довести в суді вину співробітників правоохоронних органів у застосуванні тортур.

Наведене зайвий раз пересвідчує, що вирішальну роль у захисті прав потерпілого від катувань часто відіграє висновок недержавних судово-медичних експертів, у якому системний аналіз медичної документації, слідів тортур і психологічного стану потерпілого дозволяє довести факт катування, незважаючи на те, що в матеріалах справи містяться неякісні висновки державних судово-медичних експертів про наявність у потерпілого тілесних ушкоджень і психологічних проблем, причину утворення яких не визначено.

Отже, катування на сьогодні залишаються поширеними в усьому світі кримінально караними діяннями, які найбільш часто здійснюються в місцях позбавлення волі і під час допитів у правоохоронних органах.

Попри те, що основним джерелом доказів фактів катувань є використання спеціальних медичних і психіатричних знань, експерти державних судово-медичних і судово-психіатричних установ поверхово досліджують і неточно описують сліди тортур, нехтують фотозйомкою їх, тим самим грубо порушуючи стандарти клінічної судово-медичної експертизи, які викладено в Стамбульському протоколі¹, що негативно впливає на формування висновків судових експертиз і на остаточні судові рішення. В окремих випадках медичні працівники та судово-медичні експерти державних установ навмисно надають неправдиві висновки або підробляють медичну документацію.

Монополія державних експертних установ в Україні на проведення судово-медичних і судово-психіатричних експертиз у кримінальному провадженні та на рецензування висновків експертів не відповідає вимогам численних міжнародних нормативно-правових актів, які регулюють правовідносини в галузі захисту прав людини на справедливе правосуддя та свободу від катувань, а також принципу змагальності в судочинстві.

Реалізувати права потерпілих від катувань на справедливе правосуддя і довести провину осіб, які застосовували тортури, можливо за рахунок упровадження незалежних судово-медичної і судово-психіатричної експертиз. Тому потерпілий повинен мати право самостійно залучати обраного ним експерта-медика або рецензента експертного висновку (у тому числі й приватних), заявляти відвід експерту, ініціювати призначення експерта з числа вказаних ним осіб. Саме такий підхід до формування доказової бази при розслідуванні злочинів, пов'язаних із катуванням, у змозі суттєво вплинути на істотне зменшення цих ганебних соціальних явищ, а також забезпечити об'єктивний і справедливий розгляд цих справ у судах.

¹ Стамбульський протокол. Руководство по эффективному расследованию и документированию пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания : Серия публикаций по вопросам профессиональной подготовки № 8/Rev.1 / Упр. Верхов. комиссара ООН по правам человека.